

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش تاریخ اسلام

بررسی اوضاع و احوال اجتماعی دوران امام هادی (ع)

استاد راهنما:

دکتر اصغر منتظرالقائم

استاد مشاور:

دکتر سید اصغر محمودآبادی

پژوهشگر:

حمیدرضا عاقلی نژاد

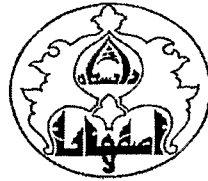
آذرماه ۱۳۸۷

۱۱۴۸۴۴

استاد راهنما: دکتر اصغر منتظرالقائم
شعبه تاریخ

۱۳۸۸ / ۴ / ۶

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش تاریخ اسلام آقای

حمیدرضا عاقلی نژاد

تحت عنوان

بررسی اوضاع و احوال اجتماعی دوران امام هادی(ع)

در تاریخ ۸۷/۹/۳ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا	با مرتبه ی علمی دانشیار	دکتر اصغر منتظرالقائم	۱- استاد راهنمای پایان نامه
امضا	با مرتبه ی علمی دانشیار	دکتر سیداصغر محمودآبادی	۲- استاد مشاور پایان نامه
امضا مدیر	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر محمدعلی چلونگر	۳- استاد داور داخل گروه
امضا	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر علی غلامی	۴- استاد داور خارج از گروه

امضای مدیر گروه تاریخ

تقدیم به:

الامام الصابر ، الصائم الذاکر ، الطاعم الشاکر ، العالم العامل ، المجتهد القائم ، المرشد الامین ، ذو العقل الرزین ، کھف التقی و طور النھی ، المستمسک باوثق العری ، و المحبوب بین الوری ، المدفون بسر من رای ، صاحب الشان العلی ، الھادی التقی ، ابو الحسن علی بن محمد بن علی .

به روان پدرم شهید عباس عاقلی نژاد و عشقی که به دوستی داشت و راستی ؛

برادرم علی رضا عاقلی نژاد که در سوم خرداد ۱۳۶۱ هنگامی که در جشن آزاد سازی خرمشهر شرکت کرده بود ، در سن دوازده سالگی ، بر اثر تصادف به لقا الله پیوست.

چکیده

هدف تحقیق حاضر عبارت از: بررسی اوضاع واحوال اجتماعی دوران امام هادی(ع) و روشن نمودن وضعیت جریان‌های اجتماعی آن عصر و روابط آنها با شیعیان می‌باشد، روش تحقیق، تحقیق تاریخی با تکیه بر منابع دست اول در کنار بهره‌گیری از تحقیقات جدید است.

خلفای این دوره، بعد از سال ۲۳۲ هـ ق، می‌خواستند به عنوان رهبر سیاسی - مذهبی جامعه عرض‌اندام کنند، بنابراین به کمک اهل حدیث و ترکان اقدام به سرکوبی شیعیان و تحت فشار قرار دادن آنان کردند؛ سخت‌گیرترین آنها متوکل؛ ضمن احضار امام هادی(ع) به سامرا، فرامین تحقیرآمیزی علیه معتزله، شیعیان و اهل ذمه صادر کرده؛ به اکرام اهل حدیث و بزرگان آنها پرداخت. همچنین بی‌اعتمادی به عنصر ایرانی که منجر به ورود ترکان شد باعث گردید ترکان سنی مذهب در کنار اهل حدیث و خلفای عباسی همچون حلقه‌های یک زنجیر بر شیعیان و گروه‌های پائین‌دستی اجتماعی فشار وارد کنند، که منجر به خیزش‌های علویان و نیز قیام زنگیان شد. به منظور سازمان‌دهی شیعیان و هدایت ایشان با توجه به نبود امکان نظارت مستقیم امام هادی(ع) نهاد وکالت در این دوره وظیفه جمع‌آوری وجوه شرعی و پاسخ‌گویی به شبهات را به عهده گرفت.

واژگان کلیدی: امام هادی، شیعه، خلافت عباسی، متوکل، اهل حدیث، معتزله.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار.....	ج
کلیات.....	ح
تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن.....	ح
کلیدواژه.....	خ
اهداف.....	خ
سوالات و فرضیات.....	خ
پیشینه تحقیق.....	خ
ضرورت تحقیق.....	د
روش تحقیق.....	د
معرفی و بررسی منابع.....	د
تواریخ عمومی.....	ذ
منابع رجالی.....	ر
کتب رجال.....	ر
کتب فرق ومذاهب.....	ز
منابع ادبی.....	س
کتب تاریخ ائمه.....	س
منابع روایی.....	ش
مقاتل.....	ش
منابع جغرافیایی.....	ش
پژوهش ها.....	ص

فصل اول: جریان ترکان

- ۱-۱- دوره بندی خلافت بر اساس اتکا به اقوام..... ۱
- ۲-۱- ورود ترکان در خلافت عباسی..... ۳
- ۱-۲-۱- دلایل ورود ترکان..... ۴
- ۳-۱- نگاهی به سامرا..... ۶
- ۴-۱- اقدامات متوکل برای محدود کردن ترکان..... ۸

- ۱-۵-۱- سلطه مطلق ترکان بر خلافت..... ۱۱
- ۱-۵-۱- سلطه ترکان بر خلافت عباسی و تاثیر آن بر فعالیتهای سیاسی و اجتماعی شیعه..... ۱۵
- ۱-۵-۲- نتایج تسلط ترکان..... ۱۷
- ۱-۶-۱- بررسی قیام زنگیان..... ۲۳
- ۱-۶-۱- نگاهی به نظر اسلام پیرامون برده برداری..... ۲۳
- ۱-۶-۲- وضعیت اجتماعی بردگان در آستانه آشوب..... ۲۴
- ۱-۶-۳- انتساب علی بن محمد بن علویان..... ۲۶
- ۱-۶-۴- وضعیت بصره..... ۲۷
- ۱-۶-۵- نقش عامل جغرافیایی در پایداری قیام زنگیان..... ۲۹

فصل دوم: جریانهای فکری عصر معتزله

- ۲-۱-۱- تکوین معتزله..... ۳۰
- ۲-۲- معتزله بصره و بغداد..... ۳۱
- ۲-۳- معتزله و روابط آن با شیعه..... ۳۲
- ۲-۱-۱- موارد توافق شیعه و معتزله..... ۳۳
- ۲-۱-۲- اختلافات شیعه با معتزله..... ۳۳
- ۲-۴- بررسی علل سیاسی، اجتماعی، دینی رشد و افول معتزله..... ۳۴
- ۲-۵- کارنامه معتزله..... ۴۰
- ۲-۶- علل گرایش مامون به معتزله و عقیده خلق قرآن..... ۴۱
- ۲-۷- عقیده مسلمین پیرامون قرآن..... ۴۳
- ۲-۸- تعریف محنت..... ۴۴
- ۲-۸-۱- محنت و تفتیش عقاید..... ۴۴
- ۲-۸-۲- دست اندرکاران محنت..... ۴۵
- ۲-۸-۳- علل و عوامل اجتماعی تکوین محنت..... ۴۵
- ۲-۸-۴- سیر تاریخی محنت در زمان مامون..... ۴۷
- ۲-۸-۵- محنت و معتصم..... ۴۸
- ۲-۸-۶- واثق و محنت..... ۴۸
- ۲-۹- احمد بن حنبل و محنت..... ۴۹

عنوان	صفحه
۱۰-۲- شورش بغداد.....	۵۰
فصل سوم: جریان فکری اهل حدیث و مسائل آنها	
۱-۳- تسلط اهل حدیث بر خلافت عباسی و مسائل سیاسی اجتماعی آن.....	۵۱
۱-۱-۳- تسلط عقیدتی اهل حدیث.....	۵۳
۲-۱-۳- نتایج تسلط اهل حدیث.....	۵۶
۲-۳- اهل حدیث و متوکل.....	۵۸
۱-۳-۳- شروع اختلافات مذهبی.....	۶۳
۲-۳-۳- بغداد و درگیری های فرقه ای.....	۶۳
۳-۳-۳- مالکیان.....	۶۳
۴-۳-۳- شافعیان.....	۶۴
۵-۳-۳- حنفیان.....	۶۵
۶-۳-۳- حنبلیان.....	۶۶
۷-۳-۳- شیعیان.....	۶۹
۴-۳- تلاش نافرجام خلفا برای مشروعیت.....	۶۹
فصل چهارم: جریان شیعی	
۱-۴- نگاهی به زندگی امام جواد و امام هادی در مدینه.....	۷۲
۲-۴- برخورد دستگاه خلافت با شیعیان.....	۷۴
۳-۴- کربلا و نجف در دوره متوکل.....	۸۱
۱-۳-۴- سایر اقدامات متوکل در ضدیت با علویان.....	۸۳
۴-۴- شیعه و تفکر حاکم بر جامعه اسلامی.....	۸۵
۵-۴- سیره عملی امام هادی.....	۸۷
۱-۵-۴- امام هادی در برابر انحرافات.....	۹۰
۲-۵-۴- مخالفت با منحرفین و مدعیان دروغین.....	۹۲
۳-۵-۴- نمونه هایی از روش تربیتی امام هادی در برابر ترکان.....	۹۴
۴-۵-۴- رفتار ملایمت آمیز بغا با علویان و تاثیرپذیری او از امام هادی (ع).....	۹۴
۶-۴- نهضت های علویان، نهضت محمدبن قاسم.....	۹۵
۱-۶-۴- تحلیل قیام های علویان.....	۹۶

عنوان	صفحه
۷-۴- فعالیتهای علمی امام	۹۸
۱-۷-۴- شاگردان و یاران امام هادی	۹۹
۲-۷-۴- زیارت در آثار امام هادی (ع).....	۱۰۰
۳-۷-۴- بیان برگزیدگی اهل بیت (ع).....	۱۰۱
۴-۷-۴- بیان حرکت اهل بیت	۱۰۱
۵-۷-۴- بیان اصول فکری تشیع	۱۰۲
۶-۷-۴- بیان ویژگی دوستداران اهل بیت	۱۰۳
۷-۷-۴- بیان دیدگاه سیاسی امام هادی (ع).....	۱۰۴
۸-۴- نظر امام هادی پیرامون اهل حدیث و معتزله	۱۰۵
۹-۴- وکالت و امام هادی(ع)	۱۰۶
۱-۹-۴- نگاهی به پیشینه سازمان وکالت	۱۰۶
۲-۹-۴- وظایف وکالت	۱۰۷
۳-۹-۴- پراکندگی جغرافیایی سازمان وکالت	۱۰۷
۴-۹-۴- وکالت در زمان امام هادی(ع).....	۱۰۷
۱۰-۴- نگاهی به نخستین مرکز تشیع در ایران - قم	۱۰۹
نتیجه	۱۱۲
منابع و ماخذ	۱۱۴

پیشگفتار

رساله حاضر در تلاش است تا به بررسی اوضاع و احوال اجتماعی عصر امام هادی(ع) بپردازد. بر این اساس پنهان نمی‌توان کرد که محور مباحث بر نحوه اثرگذاری جریان‌های فکری، اجتماعی آن دوره بر جریان شیعی و رهبری آن خواهد بود.

در فصل اول به روند ورود ترکان در جامعه اسلامی، دلایل و نتایج آن و اثرات این حضور بر تکاپوهای اجتماعی شیعیان می‌پردازیم اهمیت این فصل بازخوانی دسته‌بندی‌ها و کشمکش‌های ترکان با هم و اثرات زیان‌بار آن است. همچنین به تکاپوهای نا فرجام برای محدود کردن این گروه و نیز بحران اجتماعی شورش زنگیان که یکی از بحرانهای مهم تاریخ اسلام می‌باشد پرداخته می‌شود.

در فصل دوم به بررسی جریان فکری معتزله که در طی مدت خلافت مامون تا واثق از حمایت خلفا بهره‌مند بودند و همین امر، زمینه ساز یکی از مهمترین پدیده‌های اجتماعی تاریخ اسلام، محنه، شد؛ خواهیم پرداخت. از عوامل رشد و افول معتزله و جریان محنه و رویارویی فکری معتزله با شیعه و روابط آنها سخن به میان خواهد آمد.

در فصل سوم در بررسی جریان‌های فکری آن دوره به روند حضور اهل حدیث در خلافت عباسی که منجر به اثرات زیان‌بار اجتماعی، رکود علمی و خرد ستیزی، تکیه بر افکار و سنتهای گذشته و محدود کردن دین در قالب روایات و قشری نگری در جهان اسلام طی همان دوره و دوره‌های بعد شد؛ می‌پردازیم.

حمایت خلفا از اهل حدیث باعث شد به عنوان مذهب رسمی خلافت قلمداد شوند و تفکر اهل حدیث که شامل عقاید محدثان بزرگی مثل مالک بن انس (متوفی ۱۷۵ هـ ق)، محمد بن ادریس شافعی (متوفی ۲۰۴ هـ ق) و احمد بن حنبل (متوفی ۲۴۱ هـ ق) با حمایت دستگاه خلافت رونق یافت. همچنین تأثیر حضور اهل حدیث بر فعالیت اجتماعی جریان شیعیان در معرض کنکاش قرار خواهد گرفت.

فصل آخر که جان مایه و مهمترین بخش تحقیق است به جریان شیعی، رابطه دستگاه خلافت با آن، سیره عملی امام هادی خواهیم پرداخت و نیز به جنبش‌های علوی که در واقع عکس‌العملی در برابر خشونت فزاینده دستگاه خلافت بر علیه آنان بود و تحلیلی از دلایل ناکامی آنها پرداخته می‌شود.

کلیات

تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن

بررسی اوضاع اجتماعی از عصر معتصم تا عصر معتز (۲۲۰ تا ۲۵۴ هـ. ق) در محدوده جغرافیایی عراق موضوع پژوهش حاضر است. قرن سوم را می توان یکی از ادوار مهم سیر تاریخی تشیع دانست. در این دوره شاهد شکل بندی نهایی اهل حدیث؛ شامل تحت فشار گذاشتن سایر مکاتب و نحله های فکری و جمع بندی مجموعه های حدیثی ایشان هستیم، از مسائل مهم این پژوهش بررسی تاثیر تحولات این عصر بر تشیع و عکس العمل تشیع در برابر آن است. به نظر می رسد در این دوره تعادل ساختار اجتماعی به دلایل فساد دربار، به ویژه شخص متوکل و سودجویی ترکان به هم می خورد؛ چنان که می توان شاهد شکاف طبقاتی و بحرانهای اجتماعی در جامعه اسلامی بود که گروه های پائین دستی جامعه را به جنبش واداشت و زمینه ساز جنبشهایی چون علویان و زنگیان، به خاطر فساد دربار، مالیات گیری و به هم ریختگی اجتماعی شد.

محور دیگر پژوهش بررسی وضعیت درونی تشیع و رهبری آن است، شیعیان توانست. علی رغم رؤیاری با فشارهای صفحاتی تعیین کننده از دفتر حیات خود را رقم زده تکاپوهای خود را ادامه کنند.

همچنین به مساله بازتاب اختلافات مذهبی و فکری اهل حدیث و معتزله در جامعه اسلامی خواهیم پرداخت، از وقتی که تفکرات اهل حدیث با حمایت خلفا به عنوان مذهب رسمی قلمداد گردید، بزرگان اهل حدیث که آزادی عمل سایر مکاتب را به سود خود نمی دیدند عقاید مخالف را مورد بی مهری قرار دادند، ایشان، معتزله را که در بیان معتقدات دینی متکی به عقل بودند تکفیر کرده آنان را اهل بدعت و گمراهی دانستند. آنها همچنین با رد علم کلام این دانش را موجب گمراهی قلمداد می کردند. عقاید معتزله به هیچ وجه مورد قبول اهل حدیث نبود، نگرش اهل حدیث، با محوریت تکیه بر افکار و اقوال گذشتگان، موجب جمود فکری در جامعه اسلامی شده و پیامدهای اجتماعی بسیاری بر جامعه اسلامی گذاشت.

کلید واژه

- امام هادی (Imam Hadi A): دهمین امام شیعیان علی بن محمد هادی در سال ۲۱۲ هـ ق متولد شد. سالهای امامت ایشان از ۲۲۰ تا ۲۵۴ هجری قمری بود. امام هادی دومین امام شیعه است که در سنین کودکی به امامت رسید. خلفای معاصر امام هادی معتصم، واثق، متوکل، منتصر، مستعین و معتز بودند. (قرشی، ۱۳۷۱: ۱۵)

- شیعه (Shi'ites): شیعیان گروهی هستند که از طریق نص قائل به امامت علی بن ابی طالب (ع) هستند. و اعتقاد دارند امامت ائمه بعدی از طریق نص امام قبلی احراز می گردد، همچنین شیعیان عصمت امام و تبری و تولی نسبت به او را مگر در حالت تقیه واجب می دانند (بنگادی، ۱۳۵۸: ۳۶).

- خلافت عباسی (Abbasid Caliphate): ۱۳۲ هجری قمری تا ۶۵۶ هجری قمری / ۷۵۰ میلادی تا ۱۲۵۸ میلادی عصر امام هادی مصادف با پایان اقتدار عباسیان و آغاز تسلط ترکان بر خلافت عباسی است. به نحوی که خلفای عباسی بازیچه غلامان ترک بودند و افرادی از خاندان عباسی نظیر متوکل و معتز طی این دوره توسط ترکان کشته شدند (مسعودی، ۱۳۶۰، ۳۲-۳۸).

- متوکل (Mutaawakkel): جعفر بن معتصم معروف به متوکل ۲۳۲ تا ۲۴۷ هـ. ق. دهمین خلیفه عباسی
- اهل حدیث (Ahl Al Hadith): اصحاب مالک بن انس، محمد بن ادریس شافعی، سفیان سوری و احمد بن حنبل، دلیل انتساب ایشان به اهل حدیث آن است که به تحصیل حدیث و ترتیب اخبار عنایت دارند، احکامی مبتنی بر نصوص صادر کرده کمتر به قیاس متوسل می شوند (شهرستانی، ۱۳۵۰، ۱۶۲).
- معتزله (Mu'tazilah): این اندیشه به خاطر کناره گیری واصل بن عطا از حسن بصری به دلیل اختلاف نظر در مورد مرتکب گناه کبیره به اعتزال معروف شد، زعمای قوم دردوره بین مامون تا واثق از حمایت گسترده خلفا بهره بردند (طبری، ۱۳۶۳، ۵۷۵۵-۵۷۵۸).

اهداف

- ۱- تبیین وضعیت اجتماعی شیعیان و علویان در این دوره.
- ۲- تبیین نقش گروههای موثر اجتماعی.
- ۳- تبیین طبقات اجتماعی جامعه مسلمانان.
- ۴- تبیین مواضع و دیدگاههای امام علی بن محمد (ع) پیرامون مسائل اجتماعی آن عصر.

سوالات و فرضیات

- ۱- علل و عوامل شکل گیری قیامهای علویان در جهان اسلام بین سالهای ۲۲۰ تا ۲۵۴ هجری قمری چه بود؟
 - ۲- حاکمیت اهل حدیث چه تاثیری بر روند فرهنگی و فکری جامعه اسلامی داشت؟
 - ۳- مواضع و دیدگاههای امام علی بن محمد (ع) پیرامون بحرانهای اجتماعی آن عصر چه بوده است؟
- فرضیه اول بحران اجتماعی و اختلافات فکری و مذهبی موجب شکل گیری قیامهای گوناگون در جهان اسلام شد.
- فرضیه دوم حاکمیت جریان فکری اهل حدیث موجبات بحرانهای اجتماعی و فکری و فرهنگی در مرکز خلافت گردید.

پیشینه تحقیق

علی رغم وجود آثار پژوهشی پیرامون دوران امام هادی اقبال در خور توجهی به مسائل اجتماعی صورت نگرفته است، رساله آقای عبدالرفیع رحیمی با عنوان تحلیل اوضاع سیاسی دوران امام هادی (ع) در مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس کار شده است ولی این رساله مربوط به سال ۱۳۶۹ می باشد و با شاکله رساله مورد قبول امروزی

همانگی ندارد به عنوان مثال فاقد تبیین مساله پژوهشی، سوالات، فرضیات و اهداف تحقیق می‌باشد. و نکته مهمتر آنکه تنها به مسائل سیاسی بر اساس زندگانی خلفای عباسی دوره مورد بحث پرداخته است. به این ترتیب عنوان‌بندی فصول رساله بر طبق ترتیب خلفای عباسی تنظیم شده و به مسائل گروه‌های اجتماعی و جریان‌های فکری دوره توجه نداشته است.

از میان آثار پژوهشی کتاب آقای باقر شریف قریشی به نام زندگانی امام هادی(ع) با وجود آن که تحقیقی در خور اعتنا و در نوع خود کامل است، اما در طی این کتاب ۳۹۰ صفحه‌ای، جایی به اوضاع و احوال اجتماعی زمان امام(ع) اختصاص داده نشده است. همچنین کتاب منهج التحرک عند الامام الهادی از آقای نجف‌علی بیشتر به جنبه‌های سیاسی آن دوره پرداخته است. آقای محمد رسول دریایی دو کتاب پژوهشی پیرامون شخصیت امام هادی(ع) با عنوان امام هادی و نهضت علویان و امام هادی قهرمان شکست‌ناپذیر عصر متوکل دارد که این دو اثر نیز به جنبه‌های اجتماعی این دوره توجه چندانی نداشته است.

ضرورت تحقیق

از آنجا که بخشی از تاریخ اسلام را با تمرکز بر دوره‌های خلافت و امامت می‌توان تفکیک کرد و در پرتو آن، به عمل کردها و شیوه‌های نگرشی و رفتاری هر پیشوا یا خلیفه نگریست، بررسی اوضاع اجتماعی عصر امام هادی(ع) می‌تواند راه‌گشای دانستنی‌های تاریخی باشد و از سوی دیگر، جستجوی مسائل اجتماعی در بطن تاریخ، زمینه تعمق بیشتر در این‌گونه تحقیقات را فراهم می‌سازد، می‌توان ادعا کرد که این پژوهش برای محققان تاریخ اسلام و نیز پژوهندگان جامعه‌شناسی تاریخ سودمند و مفید خواهد بود. و بسیاری از رویدادهای آن روزگار و عملکرد جریان‌های اجتماعی آن عصر به ویژه حرکت شیعیان و امام هادی(ع) را توجیه خواهد کرد.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است و با استفاده از منابع اصلی به تحلیل و بررسی اوضاع و احوال اجتماعی پرداخته خواهد شد. بدیهی است برای رسیدن به تحلیل بهتر، از تحقیقات هم در جای خود استفاده شده است.

معرفی و بررسی منابع

از آنجا که شالوده و بنیان هر پژوهش تاریخی را داده‌ها و اطلاعاتی تشکیل می‌دهند که به وسیله منابع تاریخی عرضه می‌شود، نقد و بررسی منابع و همچنین داده‌های آنان از اهمیت و اولویت خاصی برخوردار است.

تواریخ عمومی

۱- تاریخ یعقوبی

نوشته احمد بن ابی یعقوب (متوفی ۲۸۲) نویسنده در بخش دوم کتاب خود با ذکر مطالبی پیرامون زندگی حضرت رسول (ص) وارد تاریخ اسلام می شود. وی وقایع مربوط به هر خلیفه را، از ابوبکر تا عصر معتمد به صورت مختصر و در عین حال تفکیکی ارائه داده است.

مشکل اساسی در مورد این منبع این است که هر چه به دوران معاصر نویسنده نزدیک تر می شود، مطالب مختصر تر و در نهایت نا چیزتر می شود. به نحوی که از وقایع عمده عصرش نظیر هرج و مرج سامرا، قیام زنگیان به اشارات مختصر بسنده کرده است. وی در تألیف خود از منابع مورد استفاده اش کمتر سخن گفته است. با این حال در این کتاب اخبار فراوانی می توان یافت که در منابع دیگر دیده نمی شود. از کتاب یعقوبی پیرامون موقعیت شیعیان و وضعیت خلافت عباسی و ورود ترکان، تلاش متوکل برای محدود کردن قدرت ایشان، و نیز روایات منحصر به فرد راجع به حوادث محنه در این رساله، استفاده شده است.

۲- الرسل و الملوک

اثر گران سنگ محدث، فقیه، مفسر بزرگ، محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰) تاریخ طبری مهمترین تاریخ نامه روایی و سال شمار اسلامی است که تا رویدادهای آغاز قرن چهارم هجری را در بر دارد و مفصل ترین تاریخ عمومی است که به عربی نوشته است. این کتاب مأخذ عمده تمام کسانی واقع شده که بعد از او به تألیف تاریخ اسلام پرداختند. نکته قابل توجه در مورد کتاب طبری این است که وقایع را از سال اول هجری بر اساس سال ارائه کرده و به این ترتیب، شیوه تنظیم وقایع بر حسب سال را در تاریخ نگاری اسلامی تکمیل کرده است. ارزش تاریخ طبری به خاطر اخبار فراوانی است که در خود جمع نموده است. طبری در اثر خود از سلسله راویان سود جسته و درست را از نادرست جدا نکرده است؛ لذا انسجام لازم را در گفتار او نمی توان یافت و همین مساله به اعتبار او لطمه وارد می سازد. از کتاب طبری، پیرامون رفتار خلفای عباسی با شیعیان، حوادث دوران محنت، جریانهای اجتماعی و رشد و افول معتزله مطالب در خور اعتنایی در این رساله استفاده شده است.

۳- مروج الذهب

ابو الحسن علی بن حسین مسعودی، مورخ و جغرافیدان بزرگ اسلامی در حدود ۲۸۰ هـ ق در بغداد متولد شد. مسعودی نویسنده ای پر کار بوده است. خود او در مروج الذهب و التنبیه و الاشراف نام سی و چهار اثر را ذکر کرده است. مسعودی وقایع دوره اسلامی را تا سال ۳۳۶ هـ ق بیان کرده است که در سایر منابع کمتر آمده، و از آن مهمتر او تنها به رویدادهای سیاسی نمی پردازد؛ بلکه اوضاع فرهنگی و اجتماعی هم در خلال مطالب او به چشم می خورد. از امتیازات دیگر مسعودی دقت و تیزبینی او در ارائه داده های تاریخی است. از نکات ارزشمند این کتاب، اخباری است که درباره عقاید معتزله و مسائل مربوط به آنها ارائه می دهد. اشکال عمده این کتاب، ارجاع دادن به کتابهای دیگر است. مسعودی گاه مطالب را به صورت اشاره، ذکر و از توضیح در باره آن خودداری کرده است.

در این رساله از کتاب مسعودی در بیان اوضاع فرهنگی و اجتماعی عصر، تأثیر جریانهای اجتماعی بر روی هم، نفوذ ترکان در جامعه اسلامی، رفتار خشونت‌آمیز عباسیان نسبت به امام و پیروان ایشان و قیامهای علویان بهره گرفته ایم.

۴- تجارب الامم و تعاقب الهمم

مهمترین اثر ابوعلی مسکویه راضی (متوفی ۴۲۱ ه ق) در تاریخ عمومی ایران و اسلام، کتاب تجارب الامم و تعاقب الهمم است. ارزش تاریخی کتاب بیشتر به توانایی ترسیم شخصیت‌های تاریخی و خالی از تعصب بودن آن مربوط است. مسکویه از تاریخ طبری با حذف سلسله‌های اسناد و فشرده متن تا دوره‌ای را که در برمی‌گیرد استفاده می‌کند و کوشیده است هرچه را دارای ارزش تاریخی می‌داند، ذکر کند. کتاب وی حاوی اطلاعات درخوراعتنایی در مورد وضعیت شیعیان در دوره مورد بحث است.

۵- المنتظم فی تاریخ الملوک والامم

در میان آثار ابن جوزی، (متوفی ۵۹۷ ه ق) کتاب المنتظم از همه معروف‌تر است و شرح حال افرادی که در طول سالهای مورد بحث پژوهش حاضر، در صحنه حضور داشتند را در بردارد. ابن جوزی مسائل را از دید فردی سنی، کاملاً پایبند به سنت مورد بحث قرار می‌دهد و این تنها ضعف اوست. در مورد موضوع تحقیق از جلد‌های ۱۲، ۱۳، ۱۴ استفاده شده است که ابن جوزی از درگیری‌های سنی و شیعه توضیحاتی دارد.

۶- الکامل

نوشته ابن‌اثیر (متوفی ۶۳۰ ه ق) اگر چه مطالبی که ابن‌اثیر آورده بسیار دورتر از زمان حیات خودش هست در عین حال کتاب ابن‌اثیر بخش اعظم حوادث تاریخ اسلام را تا سال ۶۲۸ در بر دارد. مطالب ارائه شده توسط وی از چند لحاظ در خور توجه است. یکی جرح و تعدیل خود نویسنده در روایات و ارائه برداشتهای خود از قضایای تاریخی، دیگر این که گاه مطالبی را ذکر می‌کند که در منابع متقدم دیده نمی‌شود. به طور کلی کتاب الکامل از نظر اطلاعات و آگاهی بسیار غنی و دست‌آوردی عظیم و برجسته است. نویسنده در نوشتن روایات مختلف به مقایسه بین آنها پرداخته روایت‌ها را به صورت ترکیبی آورده است. دقت نویسنده در ضبط روایات نوشته او را ارزشمند ساخته است. همین مسایل کتاب او را از اعتبار ویژه‌ای برخوردار کرده است. وی اطلاعاتی در مورد رفتار خلفای عباسی با شیعیان و نیز فعالیت سایر فرق شیعه در کتاب خود آورده است که در این رساله مورد استفاده قرار گرفته است.

منابع رجالی

۱- رجال طوسی

این کتاب مشتمل بر احادیث بسیاری در مورد احوال رجال است. کشی در این کتاب ابتدا از یاران و صحابه پیامبر اکرم (ص) شروع کرده که آغاز آن از سلمان فارسی است. وی معرفی صحابه ائمه شیعه را تا زمان امام حسن عسکری (ع) ادامه داده است. به دلیل حجم زیاد و نامنظم بودن مطالب آن، محمدبن حسن طوسی، موارد

غیرمؤثق را حذف و موارد وثوق را اختیار کرده است و امروز به نام اختیار معرفه الرجال معروف است. ظاهراً اصل کتاب کشی از بین رفته است و آن چه موجود است همان کتاب تنظیم شده شیخ طوسی است. در کتاب کشی مختصری از علما و دانشمندان اسلام و برخی از بزرگان شیعی آمده است که در پژوهش موجود از آن استفاده شده است.

۲- رجال نجاشی

معروف‌ترین اثر نجاشی (متوفی ۴۵۰ ه ق) کتاب رجال است که در آن به معرفی مؤلفان شیعه و صحابه ائمه پرداخته اما از مدح و ذم آنها خودداری کرده است. گرچه کتاب به نام رجال شهرت دارد، در واقع باید آن را فهرست کتب دانست.

۳- فهرست

این کتاب در زمینه علم رجال اهمیت ویژه‌ای دارد زیرا فهرست طوسی (متوفی ۴۶۰ ه ق) قدیمی‌ترین اثری است که درباره کتابهای شیعه و رجال شیعه باقی مانده است وی درباره هریک از مصفحین به طور اختصار به معرفی پرداخته است و اطلاعاتی راجع به صحابه ائمه و وکلای آنها به دست می‌دهد. ممکن است فهرست شیخ طوسی از ضعف خالی نباشد، اما عظمت مقام وی و توجه خاص دانشمندان در طی قرون و دقتی که در تنظیم آن به عمد آورده، این کتاب را در ردیف یکی از کتب اصلی رجالی قرار داده و به آن اعتبار فراوانی بخشیده است.

کتب فرق و مذاهب

۱- فرق الشیعه

ابو محمد حسن بن موسی نوبختی (متوفی ۳۰۰ ه ق) یکی از مشهورترین علمای علم کلام و فلسفه در نیمه قرن سوم ه است که بیش از ۴۰ اثر به او نسبت داده‌اند که تا کنون فقط فرق الشیعه از آن میان به دست آمده است. نوبختی با شیوه کلامی پیرامون رویدادهای بعد از رحلت پیامبر سخن گفته و سپس به ذکر فرقه‌های مرجئه، معتزله، خوارج در باب امامت پرداخته و همه جا نظر شیعه را بیان کرده است اما مهم‌ترین فصل کتاب به اختلاف میان شیعیان و فرقه‌های شیعی مانند جارودیه، سبانیه، هاشمیه، اسماعلیه و... اختصاص یافته.

۲- المقالات والفرق

سیک نگارش اشعری در المقالات به شیوه محدثان است. بین المقالات و الفرق اشعری و فرق الشیعه نوبختی تشابهی وجود دارد به این تفاوت که اشعری مطالب مهمی را بر کتاب فرق الشیعه افزوده است و اطلاعاتی را درباره تحولات فرقه‌های شیعه قرن سوم به دست می‌دهد. اشعری چون از محدثان شیعه بود گاهی ضمن نقل اقوال فرق مختلف، روایاتی نیز از علمای حدیث آورده است.

۳- الملل ونحل

کتاب شهرستانی (متوفی ۵۴۸ ه ق) اطلاعات فراوانی در تاریخ ادیان و فرق و مذاهب به دست می‌دهد. مطالب وی سوگیری متعصبانه کمتر داشته و بیشتر تبیین عقاید و آرا را وجهه همت قرار داده است. وی در شمارش

فرق امامیه به روشنی از دیگر ملل و نحل‌نگاران متأثر است. از این رو فرقه‌هایی را نام می‌برد که هرگز وجود خارجی نداشته‌اند. از موارد اهمیت این کتاب مطالبی است که درباره عقاید معتزله بیان داشته ولی به خاطر آنکه نظر خوبی درباره ایشان ندارد. در برخی اخباری که درباره معتزله ارائه می‌کند جای تردید وجود دارد.

۴- الفرق بین الفرق

کتاب بغدادی (متوفی ۴۲۹ ه ق) در ۵۵ باب مرتب شده و به تفصیل درباب فرقه‌ها و عقاید آنها بحث کرده است. در باب اول از حدیث پیامبر و درباره افتراق امت اسلامی یاد کرده است. باب دوم درباره چگونگی پیدایش و تقسیم فرق مسلمین است و باب سوم به بیان عقاید فرقه‌ها و اشتباهات آنها اختصاص دارد. وی در این باب به تفصیل از فرقه‌ها سخن گفته است. این کتاب به رغم شهرت آن، از تعصب و یکسو نگری برخوردار است. در عین حال از مطالب آن پیرامون فرقه‌ها بهره برده‌ایم.

منابع ادبی

نشوار المحاضره و اخبار المذاکره

معروف‌ترین کتاب تنوخی (متوفی ۳۸۴ ه ق) نشوارالمحاضره و اخبار المذاکره است که حاوی اخبار و وقایع تاریخی است. تنوخی ضمن شرح وقایع تاریخی، به گرفتاریهای شیعیان اشاره دارد، در عین حال در اظهارنظر نسبت به شیعیان و درگیری آنان با اهل سنت به ویژه حنبلیان، جانب بی‌طرفی را مراعات کرده است و از تعصب در نگارش او نشانه‌ای به چشم نمی‌خورد. به همین جهت می‌توان به عنوان مأخذی بی‌طرف به نوشته‌هایش اعتماد کرد. بدین دلیل در این پژوهش و در بیان درگیری شیعیان و حنبلیان از آن بهره جسته‌ایم.

کتاب تاریخ ائمه

۱- ارشاد

شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ه ق) از دانشمندان بزرگ شیعه که در علوم مختلف مانند: حدیث، اصول، فقه و کلام متبحر بود. مفید در کتاب ارشاد به شرح حال ائمه معصومین پرداخته و عمدتاً بحثهای او تاریخی و کلامی است. وی اگرچه در هر مورد، منابع خود را نیاورده، از اسناد وی آشکار است که از منابع معتبر و مهم و از دانشمندان نامی سنی و شیعه استفاده کرده است.

۲- مناقب

کتاب ابن شهر آشوب از منابع مهم شیعه در سیره ائمه(ع) است. ابن شهر آشوب این اثر مهم را با بهره‌گیری از صدها کتاب تالیف و با نقل از مصادر مختلف اثر خود را نوشته است. و مولف با نقل از مصادر مختلف، کار با ارزشی را انجام داده است. بخش اعظم کتاب شامل زندگی حضرت علی(ع) و فضائل آن حضرت از مصادر اهل سنت و در ادامه اخبار مربوط به امامان را نقل کرده است.

۳- کشف الغمه فی معرفه الائمه

کتاب اربلی (متوفی ۶۹۲ ه ق) در مناقب ائمه است. نویسنده در بیان مطالب از اخبار اهل سنت و شیعه استفاده کرده است. در نوشته‌هایش خبری از سب و لعن و توهین نسبت به علمای اهل سنت نیست. بلکه از آنان با احترام یاد کرده و از این جهت که با اعتدال نگاشته شده، منبعی قابل اعتماد است.

منابع روایی

کافی

تالیف این کتاب کلینی (متوفی ۳۲۹ ه ق) ۲۰ سال طول کشید و در بغداد پایان یافت. روش کلینی در ترتیب احادیث ذکر احادیث درست‌تر در ابتدای هر باب است و احادیث ضعیف‌تر را در پایان ذکر کرده است. از این جهت احادیث آخر هر باب از ابهام خالی نیست. وی در بیشتر موارد، اخبار متعارض را ذکر نکرده و تنها به ذکر روایاتی که عنوان دلیل هر باب است اکتفا کرده است. این خود دلیل ترجیح دادن برخی از روایات از جانب وی است. از کتاب کلینی در مورد نظام وکلا و وضعیت کلی امام و شیعیان در این رساله استفاده شده است.

مقاتل

مقاتل الطالبین

ابو الفرج اصفهانی (متوفی ۳۵۶ ه ق)، سرگذشت شهیدان آل ابی‌طالب را تا پایان خلافت مقتدر گزارش کرد که اولین آنها جعفر بن ابی‌طالب و آخرین آنها عبیدالله بن حسین بن علی است. از آنجا که در این کتاب درباره رفتار خلفای عباسی با شیعه در زمینه پژوهش موجود به دست می‌دهد، مورد استفاده واقع شده است.

منابع جغرافیایی

۱- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم

کتاب مقدسی (متوفی بین سالهای ۳۷۵-۳۸۱) یکی از اصلی‌ترین و مهمترین کتابهای جغرافیایی اسلام است که در آن علاوه بر اخبار شهرها و ولایات و ایالات از آب و هوا، مسائل اقتصادی آداب و رسوم و صنایع و محصولات و میزان خراج صحبت شده است. مقدسی بسیاری از نواحی آن روزگار دنیای اسلام را گشته و بیشتر آنچه را نوشته به چشم خود دیده است.

۲- البلدان

اثر یعقوبی که در بر دارنده اطلاعات تاریخی است. و برای مطالعه جمعیت نواحی و مرام و مسلک ساکنان و وضعیت اجتماعی شهرها اطلاعات در خور اعتنایی به دست می‌دهد.

۳- مسالک و الممالک

مؤلف کتاب ابو اسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی اصطخری معروف به کرخی (متوفی ۳۴۶) است، که کتاب خود را از روی صور الاقالیم تألیف ابو زید سهل بلخی (متوفی ۳۲۲) تألیف کرده است. گرچه خاستگاه نویسنده اصطخر فارس است ولی خود او ممالک اسلامی از بلاد هند تا مغرب را سیاحت کرده بود. از مزایای کتاب وجود نقشه‌های جغرافیایی رنگین آن است. اساساً نقشه در کتب جغرافیایی قدیم برای کمک و فهم متن بوده است. و ما در پژوهش خود از اطلاعات کتاب اصطخری در جای خود بهره برده‌ایم.

پژوهش‌ها

در این رساله از تحقیقات مهم و معتبر نیز بهره گرفته‌ایم، در زمینه اهل حدیث و فرق تسنن و همچنین معتزله کتاب معظم اسد حیدر نویسنده عراقی «الامام الصادق والمذاهب الاربعه» مورد نظر بوده است. اما اسدحیدر علی‌رغم توجهی که به مسائل اجتماعی داشته تمرکز خود را بر مسائل اعتقادی و کلامی معطوف نموده است. پژوهش گرانسنگ باقر شریف قرشی پیرامون زندگی امام هادی با وجود تفصیلات فراوان کمتر به احوال اجتماعی نظر داشته است.

از میان کتب عربی اثر نجف‌علی با عنوان منهاج التحرک عند الامام الهادی حول محور مسائل سیاسی عصر در کنار بررسی تکاپوهای فکری امام انجام شده است. کتاب دیگر اعلام الهدایه الامام علی بن محمد اگر چه نسبتاً جدیدی می باشد ولی این اثر هم کمتر به مسائل اجتماعی عصر امام هادی توجه نموده است.

همچنین کتاب امام هادی و نهضت علویان از محمد رسول دریایی یک پژوهش قدیمی است، و علاوه بر آن علی‌رغم عنوان خود تنها صفحاتی از کتاب ۲۹۰ صفحه ای خود را اختصاص به نهضت‌های عصر امام هادی داده است.

کتاب سیره معصومین سید محسن امین با ترجمه علی حجتی کرمانی که در اصل از کتاب اعیان الشیعه بر گرفته است. علی‌رغم بهره‌گیری از متنی استوار کمتر به موضوع پژوهش ما پرداخته است. اثر تحلیلی آقای عادل ادیب پیرامون زندگانی دوازده امام (ع) دارای تحلیل‌های جالبی است ولی زیاده مختصر به نظر می‌رسد. با وجود این در رساله ما در جای خود از این کتاب استفاده شده است.

کتاب سیره پیشوایان آقای مهدی پیشوایی هم در موارد مناسب با موضوع پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. از همین نویسنده کتابی دیگری هم به عنوان «سیمای پیشوایان در آینه تاریخ» در دست است که اطلاعات بیشتری نسبت به اثر قبلی ایشان در بر دارد اگرچه نویسنده به طور مشخص به مسائل اجتماعی توجه نکرده است. بخش دوم کتاب استاد رسول جعفریان «حیات فکری و سیاسی امامان شیعه» ضمن عنایت به مسائل سیاسی دوران امام دهم (ع)، مسائل فکری را هم از دریچه اعتقادی بررسی نموده است. کار دیگر ایشان با عنوان